บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่อง "บทบาทหนุมานลงสรงในการแสดงโขน" มีวัตถุประสงค์ในการวิจัยเพื่อศึกษาองค์ประกอบของการแสดง บทบาทหนุมาน และวิเคราะห์หลักและแนวทางในการประดิษฐ์ท่ารำหนุมานลงสรง รวมถึงศึกษาบทบาทหนุมานลงสรงสะท้อนบริบททางสังคมไทย โดยศึกษากระบวนท่ารำหนุมานลงสรงจากอาจารย์ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) ปี พ.ศ. 2551 และเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏยศิลป์โขนลิง สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ กระทรวงวัฒนธรรม ซึ่งกระบวนท่ารำหนุมานลงสรงของอาจารย์ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว เป็นกระบวนท่ารำที่ได้รับถ่ายทอดโดยตรงจากครูกรี วรศะริน ศิลปินแห่งชาติ สาขาศิลปะการแสดง (นาฏศิลป์-โขน) ปี พ.ศ. 2551 และเป็นผู้เชี่ยวชาญการสอนนาฏยศิลป์โขนลิง อีกทั้งอาจารย์ประสิทธิ์เองยังเป็นแบบแสดงท่ารำที่ครูกรี วรศะริน ประดิษฐ์ขึ้นในครั้งนั้น

จากการศึกษาพบว่า คำว่า "ลงสรง" เป็นคำราชาศัพท์ หมายถึง การอาบน้ำของพระมหากษัตริย์ มีอยู่ 2 ลักษณะคือ การลงสรงในพระราชพิธี และการลงสรงในวิถีชีวิตประจำวัน และมีความเชื่อมโยงกับความเชื่อในเรื่องความสำคัญและความศักดิ์ของน้ำที่สามารถชำระล้างมลทินทั้งกายและใจ รวมถึงขจัดปัดเป่าสิ่งชั่วร้าย เสนียดจัญไรให้ออกไปได้ สังเกตได้จากประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ของไทย ทั้งประเพณีพิธีกรรมที่เป็นแบบราษฎร์และแบบหลวง มักปรากฏการใช้น้ำในการประกอบพิธีแทบทั้งสิ้น เช่น พิธีสรงน้ำพระ พิธีรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ ประเพณีสงกรานต์ พิธีโกนจุก พิธีอุปสมบท พิธีแต่งงาน พิธีอาบน้ำใต้แสงจันทร์ พิธีศพ เป็นต้น หรือหากเป็นพระราชพิธีที่ปรากฏการใช้น้ำประกอบพิธี เช่น พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีทูลน้ำล้างพระบาท พระราชพิธีลงสรงลงท่า พระราชพิธีลงสรงโสกันต์ และลงสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งความเชื่อ

เกี่ยวกับความสำคัญและความศักดิ์ของน้ำนั้นได้ปรากฏอยู่ในหลายศาสนา แต่คนไทยได้รับความเชื่อเกี่ยวกับความสำคัญและความศักดิ์ของน้ำมาจากศาสนาฮินดู ซึ่งเป็นศาสนาที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก่อนในดินแดนแห่งนี้ตั้งแต่ยุคสมัยขอมเรืองอำนาจ เมื่อคนไทยยึดดินแดนแห่งนี้ได้ ความเชื่อต่าง ๆ ทางศาสนาฮินดูจึงได้ซึมซับผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมของคนไทยซึ่งนับถือผี และศาสนาพุทธมาจนถึงทุกวันนี้

วรรณกรรม คือ ผลงานที่เกิดจากความคิด จินตนาการ แล้วเรียบเรียงนำมาบอกเล่าหรือจดบันทึก โดยทั่วไปแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ วรรณกรรมลายลักษณ์อักษร และวรรณกรรมมุขปาฐะ ซึ่งวรรณกรรมทั้ง 2 นับว่าเป็นสิ่งสำคัญต่อการแสดงทางด้านนาฏยศิลป์เป็นอย่างมาก กล่าวคือ ในยุคแรก ๆ นั้น เรื่องราวนิทานหรือวรรณคดีต่าง ๆ เป็นแบบมุขปาฐะ คือ การบอกเล่าเรื่องด้วยปาก ต่อมาเห็นว่าการเล่าเรื่องจากปากต่อปากทำให้เนื้อหาของเรื่องมีความเปลี่ยนแปลงคลาดเคลื่อน จึงมีการจดบันทึกขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรและเรียกว่าวรรณกรรมชนิดนี้ว่า "วรรณคดี" นั่นเอง

วรรณคดีไทย มักนิยมแต่งเนื้อหาที่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ สันนิษฐานได้ว่าสาเหตุที่วรรณคดีไทยส่วนใหญ่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์เพราะว่า กวีที่แต่วรรณคดีส่วนใหญ่เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตในราชสำนัก ผู้มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดีในการอ่านและเขียนหนังสือ อีกทั้งเป็นผู้ที่รับใช้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์จึงเป็นการง่ายที่จะนำเรื่องราว วิถีปฏิบัติแบบแผนจารีต ขนบธรรมเนียม และประเพณีในราชสำนักที่เกี่ยวกับกษัตริย์ มาแต่งเรื่องราวเป็นวรรณคดีขึ้น ดังนั้นเมื่อนำวรรณคดีไทยซึ่งส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาจัดทำเป็นการแสดง การอาบน้ำแต่งตัวของกษัตริย์หรือที่เรียกว่าการลงสรงจึงปรากฏในการแสดงด้วย และการร่ายรำแสดงท่าทางการอาบน้ำของตัวละครนี้เอง ในทางนาฏยศิลป์เรียกว่า "การรำลงสรง"

การรำลงสรง เป็นการร่ายรำแสดงท่าทางบรรยายการอาบน้ำแต่งตัวของตัวละครที่เป็นพระเอกหรือตัวเอกของเรื่อง เป็นชุดการแสดงที่บรมครูทางด้านนาฏยศิลป์ได้ใช้องค์ความรู้ภูมิปัญญา และประสบการณ์การแสดงที่สั่งสมมา ประดิษฐ์เป็นกระบวนท่ารำลงสรงที่งดงามขึ้น ซึ่งกระบวนท่ารำลงสรงนั้นมีลีลาท่ารำความสลับซับซ้อน ผู้แสดงจะต้องเป็นผู้ที่มีทักษะใน

การร่ายรำเป็นอย่างดี จึงจะสามารถถ่ายทอดกระบวนท่ารำที่งดงามของการรำลงสรงออกมาได้ ดังนั้นการรำลงสรงจึงเป็นชุดการแสดงที่ได้รับความนิยมในการใช้เป็นชุดการแสดงอวดฝีมือในการร่ายรำของผู้แสดง ซึ่งการรำลงสรงนั้นมุ่งหมายเพื่อเป็นการแสดงความงดงามของกระบวนท่ารำ นำเสนอความสวยงาม วิจิตรบรรจงของเครื่องแต่งกายละครที่เลียนแบบมาจากเครื่องต้นของพระมหากษัตริย์ ผ่านทางบทประพันธ์ที่สละสลวย ความไพเราะของการขับร้อง และทำนองเพลง สำหรับการแสดงนั้น การรำลงสรง จะเป็นการอาบน้ำแต่งกายของตัวละครก่อนกระทำการใดใด เช่น การอาบน้ำก่อนออกเดินทาง การอาบน้ำเพื่อเข้าประกอบพิธีกรรม การอาบน้ำเพื่อไปหาผู้หญิงอันเป็นที่รัก การอาบน้ำเพื่อขึ้นเฝ้า การอาบน้ำเพื่อไปทำศึกสงคราม เป็นต้น

จากการศึกษาพบว่า การรำลงสรงในการแสดง มีวิธีการอาบน้ำอยู่ 3 ลักษณะ คือ

1. ลักษณะการอาบน้ำแบบสรงสนาน เป็นการอาบน้ำตามแหล่งน้ำธรรมชาติ เช่น แม่น้ำ ลำธาร มีลักษณะการอาบทั้งแบบนั่งรำ และยืนรำ

2. ลักษณะการอาบน้ำแบบตักอาบ เป็นการอาบน้ำบนพระแท่นที่สรง มีขันน้ำขนาดใหญ่สำหรับใส่น้ำไว้ใช้อาบ และจะมีขันขนาดเล็กอีกใบหนึ่งใช้สำหรับเป็นขันตักอาบ การอาบน้ำในลักษณะนี้จะเป็นการอาบแบบนั่งรำ แสดงท่าทางการใช้ขันตักน้ำรดร่างกาย หรืออาจมีการขัดศรีฉวีวรรณประกอบการอาบบ้างในบางบทที่มีการกล่าวถึง

3. ลักษณะการอาบน้ำแบบไขสุหร่าย เป็นการอาบน้ำจากท่อที่มีลักษณะเป็นฝักบัวไขให้น้ำออกมาตามช่องเป็นสายคล้ายฝน การอาบน้ำแบบนี้จะมีลักษณะการอาบแบบยืนรำ

การรำลงสรงในการแสดงนั้น พบหลักฐานว่าน่าจะเกิดขึ้นในละครชาตรีเป็นลำดับแรก เพราะพบว่าเพลงลงสรงเป็นเพลงหน้าพาทย์เพลงหนึ่งที่ใช้ในการแสดงละครชาตรี แต่ไม่พบบทร้องบรรยายการอาบน้ำแต่งกายในบทละครชาตรี คาดว่าการรำลงสรงของละครชาตรีนั้น น่าจะเป็นการรำลงสรงปี่พาทย์มากกว่า คือ เป็นการแสดงกิริยาท่าทางการวักน้ำขึ้นมาลูบหน้าลูบตา ลูบแขน ลูบขา ลูบตัว ประกอบการบรรเลงปี่พาทย์โดยไม่มีเนื้อร้อง ต่อมาได้มีการแต่งบทบรรยายการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร จึงทำให้เกิดมีรำลงสรงอีกหลายประเภทขึ้น เช่น

รำลงสรงโทน รำลงสรงสุหร่าย รำลงสรงมอญ รำลงสรงลาว รำลงสรงแขก และรำชมตลาด เป็นต้น

1. ลงสรงปี่พาทย์ เป็นการรำแสดงท่าทางการอาบน้ำของตัวละคร ไม่มีบทร้อง มีแต่ทำนองดนตรี ใช้ในการแสดงโขนละคร เช่น การรำลงสรงปี่พาทย์ของพระรามในการแสดงโขนตอนสำมนักขาก่อศึก

2. รำลงสรงสุหร่าย เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครใน และใช้กับตัวละครเอกของเรื่อง เช่น การรำลงสรงสุหร่ายของพระอุณรุท จากการแสดงละครในเรื่องอุณรุท

3. รำลงสรงโทน เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงโขนและละคร ใช้กับตัวละครเอกของเรื่อง เช่น การรำลงสรงโทนของอิเหนา จากการแสดงละครในเรื่องอิเหนา

4. รำลงสรงมอญ เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร หรือบรรยายความงดงามของธรรมชาติรายรอบตัวละครขณะอาบน้ำ ใช้ได้ทั้งในการแสดงโขน ละครชาตรี ละครนอก ละครใน หรือละครพันทาง เช่น การรำลงสรงมอญของนางกินรีทั้งเจ็ดในการลงเล่นน้ำจากการแสดงละครชาตรีเรื่องมโนราห์ ซึ่งเป็นบทบรรยายถึงการอาบน้ำรวมกันของนางกินรี โดยมิได้กล่าวถึงการแต่งกายแต่อย่างใด และการรำลงสรงมอญของพระยาน้อยจากการแสดงละครพันทางเรื่องราชาธิราช ตอนพระยาน้อยชมตลาด

5. รำลงสรงลาว เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครพันทางหรือละครที่บ่งบอกเชื้อชาติของตัวละคร ใช้กับตัวละครเอกของเรื่องทั้งตัวพระและตัวนางที่มีเชื้อลาว เช่น รำพระลอลงสรงในละครพันทางเรื่องพระลอ และรำสาวเครือฟ้าแต่งตัวในละครร้องเรื่องสาวเครือฟ้า

6. รำลงสรงแขก เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละคร ประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงละครพันทางหรือละครที่บ่งบอกเชื้อชาติของตัวละคร ใช้กับ

ตัวละครเอกของเรื่องทั้งตัวพระและตัวนางที่มีเชื้อแขก เช่น รำลงสรงแขกของพระยาแกรกในละครพันทางเรื่องพระยาแกรก และรำลงสรงแขกของอิเหนาในการแสดงละครเรื่องอิเหนา (แต่งกายแบบชวา)

7. ชมตลาด เป็นการรำที่แสดงท่าทางการอาบน้ำและการแต่งกายของตัวละครประกอบบทร้องที่มีการบรรยายลักษณะการอาบน้ำ การประพรมเครื่องหอม และเครื่องแต่งกายของตัวละคร ปรากฏในการแสดงทั้งโขนและละคร แต่นิยมใช้ในการอาบน้ำแต่ตัวของตัวนางเป็นส่วนใหญ่ และจะการแสดงการร่ายรำการอาบน้ำของตัวนางว่า "ทรงเครื่อง" หรือ "แต่งตัว" เช่น รำดรสาทรงเครื่องในละครในเรื่องอิเหนา หรือรำวันทองแต่งตัวในละครเรื่องขุนช้างขุนแผน

จากการศึกษาการรำลงสรงในการแสดงพบว่า การรำลงสรงโทนเป็นการรำที่ได้รับความนิยมมากที่สุด ปรากฏว่ามีบทลงสรงโทนในบทการแสดงละคร ไม่ว่าจะเป็นละครชาตรี ละครนอก ละครใน ละครพันทาง และบทการแสดงโขน ซึ่งปรากฏว่ามีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยพบหลักฐานจากบทละครที่เป็นบทพระราชนิพนธ์ดังนี้

สมัยกรุศรีอยุธยา พบในบทละครเรื่องสังข์ทอง เป็นการรำลงสรงโทนของพระสังข์ บทลงสรงมีความยาว 6 คำกลอน เป็นการรำตีบท มี 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการทรงสุคนธ์ และขั้นตอนการทรงเครื่อง

สมัยกรุงธนบุรี พบในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ มีลักษณะการบรรยายการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร แต่ลักษณะการบรรยายการแต่งกายไม่ได้เรียงตามขั้นตอนวิธีการแต่งหรือการสวมใส่

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 1 พบบทรำลงสรงโทนปรากฏอยู่ในบทละครของพระองค์อยู่หลายเรื่อง และในแต่ละครเรื่อง ตัวละครที่เป็นกษัตริย์มักปรากฏบทการลงสรงแทบทั้งสิ้น ลักษณะการประพันธ์มีรูปแบบการบรรยายความเรื่องราว จึงสันนิษฐานว่าวัตถุประสงค์ในการประพันธ์น่าจะใช้เป็นวรรณกรรมสำหรับอ่านมากกว่าใช้สำรับแสดง

รัชกาลที่ 2 พบบทลงสรงในบทพระราชนิพนธ์ของพระองค์ทั้งบทละครในและบทละครนอกอยู่มาก และเป็นบทที่มีคำกลอนเพียง 6-8 คำกลอนเท่านั้น บทพระราชนิพนธ์มีลักษณะบรรยายอากัปกิริยาของตัวละคร จึงเหมาะสำหรับนำมาจัดทำเป็นการแสดง

รัชกาลที่ 3 พบเพียงบทพระราชนิพนธ์รำลงสรงเมื่อครั้งพระองค์ดำรงพระราชอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ครั้นเมื่อขึ้นเสวยราชสมบัติกลับไม่พบบทพระราชนิพนธ์ลงสรงเลย พบแต่เพียงบทลงสรงของเจ้านายบางพระองค์ในราชสำนักเท่านั้น

รัชกาลที่ 4 พบว่ามีการรำลงสรงโทนของท้าวมาลีวราช โดยพบหลักฐานกล่าวถึงการแสดงรำลงสรงท้าวมาลีวราชของเจ้าจอมมารดาว่าด ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ว่าเป็นการรำที่งดงามมาก และท่านยังเป็นครูที่ถ่ายทอดกระบวนท่ารำต่อมาจนถึงรัชกาลที่ 5

รัชกาลที่ 5 พบบทการรำลงสรงโทนปรากฏอยู่ในบทละครหลายเรื่อง เช่น วงศ์เทวราช ศกุนตลา เงาะป่า เป็นบทบรรยายอากัปกิริยาการอาบน้ำแต่งกายของตัวละคร

รัชกาลที่ 6 พบว่ามีบทรำลงสรงโทนทั้งในบทละครและการแสดง ถือว่าเป็นสมัยที่การรำลงสรงโทนได้รับความนิยมมาก โดยปรากฏการรำลงสรงโขนทั้งในการแสดงละครและโขน

รัชกาลที่ 7 พบว่ามีการแสดงละครเรื่องอิเหนา ตอนบวงสรวง ซึ่งเป็นตอนที่มีการรำลงสรงของตัวอิเหนา แต่ไม่หลักฐานบทละครที่ใช้สำหรับการแสดงในครั้งนั้น

รัชกาลที่ 8 เป็นยุคที่การแสดงละครของไทยซบเซาลงไปมาก เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงในสมัยรัชกาลที่ 7 ภายหลังได้รับการอุปถัมภ์จนการแสดงกลับมาเฟื่องฟูขึ้นอีกครั้ง มีการจัดตั้งโรงเรียนนาฏศิลป์ขึ้น และมีการกำหนดหลักสูตรที่ใช้สำหรับการเรียนการสอน พบว่ามีการบรรจุรำลงสรงโทนอยู่ในหลักสูตรระดับชั้นโท (ปัจจุบันอยู่ในหลักสูตรการเรียนการสอนระดับบัณฑิตศึกษาของสถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์)

รัชกาลที่ 9 พบเพียงบทกล่าวถึงการลงสรงในบทพระราชนิพนธ์เรื่องพระมหาชนก แต่ไม่ใช่บทลงสรงโทน แต่ในสมัยนี้ การรำลงสรงโทนเป็นที่นิยมนำมาใช้ประกอบการแสดงโขนละคร และนิยมในการเป็นชุดการแสดงรำเดี่ยวอวดฝีมือของผู้แสดงอีกด้วย

กระบวนการรำลงสรงนั้น มีขั้นตอนการรำอยู่ 3 ขั้นตอน คือ 1. ขั้นตอนการลงสรง (อาบน้ำ) 2. ขั้นตอนการทรงสุคนธ์ (ผัดหน้าทาแป้ง ทาน้ำหอม) และ 3. ขั้นตอนการทรงเครื่อง (แต่งกาย) ซึ่งในการแสดงรำลงสรงแต่ละครั้งนั้น อาจมีครบทั้ง 3 ขั้นตอน หรืออาจมีเฉพาะขั้นตอนทรงสุคนธ์และทรงเครื่อง หรืออาจมีแต่เฉพาะขั้นตอนการทรงเครื่องเพียงขั้นตอนเดียวก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบทที่จะเป็นตัวกำหนดขั้นตอนในการรำลงสรง

นอกจากกระบวนท่ารำที่ถูกรังสรรค์ขึ้นอย่างงดงามแล้ว การรำลงสรงโทนยังต้องอาศัยองค์ประกอบต่าง ๆ ที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. ผู้แสดง

การคัดเลือกผู้แสดงในการรำลงสรงนั้น จะต้องคัดเลือกพิจารณาจากองค์ประกอบหลายอย่างร่วมกัน คือ รูปร่างของผู้แสดง จะต้องพิจารณาจากบทลงสรงก่อนว่าเป็นการลงสรงของ

ตัวละครใด และตัวละครนั้นมีบุคลิกและรูปร่างเป็นอย่างไร จึงจะสามารถคัดเลือกนักแสดงได้เหมาะสมกับบุคลิกลักษณะของตัวละคร โดยส่วนใหญ่แล้วการรำลงสรงจะเป็นการรำของตัวพระเอก หรือตัวละครเอกของเรื่อง ดังนั้นจึงควรคัดเลือกผู้แสดงที่มีรูปร่างสะโอดสะอง สวยงาม สมสัดส่วน ความยาวของมือและเท้าสมส่วนกับช่วงตัว และมีบุคลิกที่แสดงออกถึงความกระฉับกระเฉง และความกระตือรือร้นในการแสดง อีกทั้งยังต้องเป็นผู้ที่มีฝีมือในการรำขั้นสูง ปฏิภาณไหวพริบของผู้แสดง และเป็นผู้ที่มีความขยันและอดทน

2. เพลงร้องและทำนองดนตรี

สำหรับเพลงและดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดงการรำลงสรงนั้น สามารถแบ่งได้เป็น 3 ลักษณะ คือ เพลงลงสรงที่มีเฉพาะทางเครื่อง ไม่มีทางขับร้อง เพลงลงสรงที่มีเฉพาะทางขับร้อง ไม่มีทางเครื่อง เพลงลงสรงที่ทีทั้งทางขับร้อง และทางเครื่อง ซึ่งมีหน้าทับเป็นตัวกำกับจังหวะ เช่น เพลงลงสรงปี่พาทย์ ลงสรงโทน และลงสรงสุหร่าย จะใช้หน้าทับ "ลงสรง" เป็นหน้าทับกำกับจังหวะ ส่วนลงสรงมอญจะใช้หน้าทับ "สมิงทอง" ลงสรงลาวจะใช้หน้าทับ "ลาว" ลงสรงแขกจะใช้หน้าทับ "แขกชั้นเดียว" เป็นหน้าทับกำกับจังหวะ

3. เครื่องดนตรี

เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดงรำลงสรงนั้นจะแบ่งตามประเภทของการรำลงสรง เช่น ลงสรงโทน และลงสรงแขก จะใช้กลองแขก (เดิมใช้โทน) ตีกำกับหน้าทับประกอบการขับร้องเท่านั้น สำหรับลงสรงมอญ ลงสรงสุหร่าย และลงสรงลาว จะใช้วงปี่พาทย์บรรเลงประกอบการแสดง เนื่องจากมีการบรรเลงประกอบการขับร้องในการรำลงสรงด้วย

4. เครื่องแต่งกาย

มีลักษณะการแต่งกายอยู่ 2 ลักษณะ คือ หากเป็นการแสดงละครรำจะแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่อง และหากเป็นละครพันทางจะแต่งกายตามลักษณะเชื้อชาติของตัวละคร

5. อุปการณ์ประกอบการแสดง

อุปกรณ์การแสดงจะมีสิ่งใดบ้างขึ้นอยู่กับขั้นตอนการรำลงสรงว่ามีขั้นตอนใดบ้าง และเป็นการลงสรงในลักษณะใด หากเป็นการลงสรงแบบตักอาบ ก็ต้องมีขันน้ำใบใหญ่และใบเล็กด้วย หากไม่มีขั้นตอนการลงสรง ก็ไม่ต้องมีขันน้ำประกอบ โดยทั่วไปอุปกรณ์ประกอบการลงสรงจะมีอุปกรณ์หลัก คือ เตียง พานพระสำอาง และคันฉ่อง เป็นต้น ส่วนอาวุธนั้นจะขึ้นอยู่กับบทประพันธ์ว่ามีกล่าวถึงหรือไม่

6. ฉาก

การจัดฉากขึ้นอยู่กับว่าการลงสรงของตัวละครในนั้นอยู่สถานที่ใด หากตัวละครอยู่ในเมืองก็จะจัดฉากเป็นห้องสรงและห้องทรงเครื่อง หากตัวละครอยู่ในป่า ก็จะจัดฉากเป็นพลับพลาที่ประทับ เป็นต้น

สำหรับการแสดงโขนนั้น พบว่าวรรณกรรมที่ใช้แสดงโขนคือเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งมีเค้าโครงเรื่องมาจากมหากาพย์เรื่องรามายณะของอินเดีย เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับการทำสงครามชิงนางสีดาระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์ สันนิษฐานว่าวรรณกรรมเรื่องรามายณะของอินเดียเผยแพร่เข้ามาสู่ดินแดนของไทยตั้งแต่สมัยขอมเรืองอำนาจ ซึ่งหลักฐานที่พบคือภาพจำหลักเล่าเรื่องรามายณะตามปราสาทหินต่าง ๆ ที่มีอยู่ในประเทศไทย

การรำลงสรงในการแสดงโขน พบว่าได้รับอิทธิพลมาจากการแสดงละครในในยุคสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ ได้เกิดการเอารูปแบบการแสดงละครในผสมผสานกับการแสดงโขนเข้าด้วย ซึ่งแต่เดิมการแสดงโขนมีเพียงบทพากย์ บทเจรจา และเพลงหน้าพาทย์ประกอบการแสดงเท่านั้น เมื่อเกิดการผสมผสานการแสดงอย่างละครใน จึงเกิดมีเพลงขับร้องและการจับระบำแบบละครในแทรกในการแสดงโขน ตัวโขนที่เป็นเทวดา นางฟ้า และมนุษย์จึงเปลี่ยนจากการสวมศีรษะปิดหน้า เป็นสวมชฎาอย่างละครในด้วย ต่อมาในสมัยเดียวกันได้เกิดการแสดงโขนฉากขึ้น ซึ่งฉากเป็นองค์ประกอบหนึ่งของการแสดงละครพันทาง และละครดึกดำบรรพ์ รูปแบบการแสดงโขนจึงมีฉากเข้ามาเป็นองค์ประกอบให้สวยงาม เกิดความสมจริงมากขึ้น แต่ยังคงดำเนินรูปแบบการแสดงอย่างโขนโรงในอยู่เช่นเดิม จากการศึกษาพบว่ามีทั้งการรำลงสรงทั้งของตัวโขนพระ ตัวนางโขน ตัวโขนยักษ์ ตัวโขนลิง ดังนี้

1. รำลงสรงของตัวโขนพระ ได้แก่ ลงสรงท้าวมาลีวราช และพระรามลงสรง
2. รำลงสรงของตัวโขนนาง ได้แก่ สีดาทรงเครื่อง และมณโฑทรงเครื่อง
3. รำลงสรงของตัวโขนยักษ์ ได้แก่ ทศกัณฐ์ทรงเครื่อง ทศกัณฐ์ลงสรง ลงสรงเจ้าลงกาเชษฐ์ อนุชาเจ้าปางตาล และสุริยาภพทรงเครื่อง
4. รำลงสรงของตัวโขนลิง ได้แก่ พระยาอนุชิตทรงเครื่อง และหนุมานลงสรง

จากการศึกษาการรำลงสรงของตัวโขนลิง พบว่ามีบทที่บรรยายถึงการอาบน้ำแต่งกายของตัวลิงเพียง 2 ตัวเท่านั้น คือ บทลงสรงของท้าวมหาชมพู และบทลงสรงของหนุมาน แต่ปรากฏเป็นรูปแบบการแสดงรำลงสรงของตัวลิงเพียงตัวเดียวเท่านั้น คือ ตัวหนุมาน มีอยู่ 2 ชุดการแสดง คือ

1. ชุดพระยาอนุชิตทรงเครื่อง เป็นการลงสรงทรงเครื่องในตอนครองกรุงศรีอยุธยา ใช้บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในการแสดง

2. ชุดหนุมานลงสรง เป็นการลงสรงทรงเครื่องในตอนหนุมานอาสาล่อลวงกล่องดวงใจ ใช้บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในการแสดง

สำหรับการศึกษาบทบาทหนุมานลงสรงในการแสดงโขนในครั้งนี้ ผู้วิจัยมุ่งศึกษากระบวนท่ารำหนุมานลงสรง จากบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พบว่าการแสดงชุดหนุมานลงสรงนี้ เกิดขึ้นจากความคิดของอาจารย์ประสิทธิ์ ปิ่นแก้ว มีความประสงค์ให้โขนลิงได้มีการแสดงรำเดี่ยวอวดฝีมือบ้าง เนื่องจากโขนลิงนั้นมีชุดรำที่เป็นการรำเดี่ยวเพื่ออวดฝีมือเพียงชุดฉุยฉายหนุมาน และพระยาอนุชิตทรงเครื่อง (เพลงชมตลาด) เพียงเท่านั้น ขณะที่โขนพระ โขนยักษ์ และละคร มีการแสดงที่เป็นรำเดี่ยวอวดฝีมืออยู่หลายชุด จึงได้ทำการเก็บรวบรวมข้อมูลและบทการอาบน้ำแต่งตัวของหนุมาน นำเรียนปรึกษาครูกรี วรศะริน ขอให้สร้างสรรค์การรำอวดฝีมือในชุดลงสรงของตัวลิงบ้าง ครูกรีจึงนำเรื่องนี้เรียนปรึกษาคุณครูลมุล ยมะคุปต์ และคุณครูเฉลย ศุขะวนิช และร่วมกันประดิษฐ์ท่ารำขึ้นโดยมีคุณครูละครทั้งสองท่านเป็นที่ปรึกษาด้านกระบวนท่ารำ ในระยะแรกหลังจากประดิษฐ์ท่ารำเรียบร้อยแล้ว ได้นำเผยแพร่ครั้งแรกโดยการบรรจุไว้ในหลักสูตรภาคสมทบของสถาบันเทคโนโลยีราชมงคลและอาชีวศึกษาเทเวศร์ ในระหว่างนั้นได้มีการแก้ไข และปรับปรุงกระบวนท่ารำให้สวยงามมาโดยตลอด ใช้ระยะเวลาถึง 7 ปี จนเป็นกระบวนท่ารำชุดหนุมานลงสรงที่เป็นมาตรฐานมาจนถึงปัจจุบัน

ส่วนเหตุผลในการเลือกบทลงสรงของตัวหนุมาน มากกว่าที่จะเลือกบทลงสรงของตัวท้าวมหาชมพูเป็นเพราะว่า ในการแสดงโขนของกรมศิลปากรไม่ได้จัดทำการแสดงในตอนที่มีการกล่าวถึงท้าวมหาชมพูลงสรงเลย กอปรกับตัวครูเองได้รับคัดเลือกให้แสดงเป็นตัวหนุมานอยู่บ่อยครั้ง ดังนั้นเมื่อครูคิดจะมีชุดการแสดงชุดใดชุดหนึ่งขึ้นมาจึงมองมาที่ตัวละครหนุมานเป็นหลัก และอาจเป็นเพราะว่าหนุมานเป็นตัวละครที่สำคัญ มีบทบาทโดดเด่นที่สุดในบรรดาลิง และเป็นตัวละครที่เป็นที่รู้จักของคนทั่วไป ง่ายที่จะทำเป็นชุดการแสดงแล้วเป็นที่นิยมและเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป อีกทั้งความแปลกในลักษณะการแต่งกายของหนุมานในตอนนี้ ซึ่งแต่เดิมจะเห็น หนุมานแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องลิงสีขาว ศีรษะลิงโล้น แต่ในการแสดงชุดนี้หนุมานจะ

แต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว สวมมงกุฎยอดเดินหน สวมใส่เครื่องประดับที่สวยงาม นับเป็นความแปลกที่เป็นมนต์เสน่ห์อย่างหนึ่งของการแสดงชุดนี้

จากการศึกษาบทที่ใช้สำหรับการแสดงชุดหนุมานลงสรงพบว่า มีเพียง 2 ขั้นตอน คือ ขั้นตอนการทรงสุคนธ์ และขั้นตอนการแต่งกาย โดยไม่ได้เรียงลำดับขั้นตอนการแต่งกายอย่างที่ควรจะเป็นตามหลักการแต่งกาย เช่น การกล่าวถึงสังวาล ทับทรวง และเข็มขัดก่อน แล้วจึงกล่าวถึงชายแครง ชายไหว ซึ่งตามความเป็นจริงของการแต่งกายแล้ว ควรจะกล่าวถึงเครื่องแต่งกายให้หมดเสียก่อนจึงจะกล่าวถึงเครื่องประดับ อาจสันนิษฐานได้ว่าบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เป็นลักษณะการแต่งกายที่เสร็จสรรพเรียบร้อยแล้ว จึงออกมาทรงสุคนธ์ และชมโฉมการแต่งกายของตนที่สวยงามด้วยเครื่องทรงอินทรชิต มากกว่ามุ่งบรรยายลำดับขั้นตอนการแต่งกาย ดังจะเห็นได้จากการกล่าวถึงลักษณะการแต่งกายที่ไม่ได้เรียงตามลำดับขั้นตอน

สำหรับรูปแบบการแต่งกายในการแสดงชุดหนุมานลงสรง เป็นการแต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว คือ แต่งกายด้วยชุดยืนเครื่องยักษ์สีเขียว ปักหนุนลายสิงห์ขบ สวมศีรษะหนุมานทรงเครื่อง (มงกุฎยอดเดินหน) ตามรูปแบบการแต่งกายในการแสดงของกรมศิลปากร

เพลงที่ใช้ประกอบการแสดงชุดหนุมานลงสรงจะใช้เพลง "ลงสรงโทน" ซึ่งเป็นเพลงที่นิยมใช้ขับร้องประกอบการแสดงการอาบน้ำแต่งกายทั้งในการแสดงโขน และละครใน พบว่าคำว่าโทนที่ใช้เรียกชื่อเพลงนั้น มาจากชื่อเครื่องดนตรีชนิดหนึ่งที่ใช้ตีกำกับหน้าทับประกอบการแสดงลงสรง ปัจจุบันเปลี่ยนจากโทนเป็นกลองแขกตีกำกับหน้าทับแทน แต่ยังคงเรียกชื่อเพลงว่า "ลงสรงโทน" ตามเดิม ซึ่งเพลงลงสรงโทนนั้น เป็นเพลงที่มีอัตราจังหวะ 2 ชั้น ลักษณะการขับร้องจะมีทำนองที่ช้า มีการเอื้อนมาก กลวิธีการเอื้อนจะมีลักษณะเหมือนกันทุกคำกลอน เรียกว่า "เพลงท่อนเดียว" ความไพเราะของเพลงลงสรงโทนอยู่ที่กลวิธีการเอื้อนนี้เอง

เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดงจะใช้วงปี่พาทย์ไม้แข็งบรรเลง แต่ในช่วงของการรำลงสรงทรงเครื่อง จะใช้เฉพาะกลองแขกในการตีกำกับหน้าทับ และใช้ฉิ่งตีประกอบจังหวะเพียงเท่านั้น

อุปกรณ์ที่ใช้ประกอบการแสดงชุดหนุมานลงสรงประกอบด้วย

1. เตียงใหญ่ สำหรับให้ผู้แสดงขึ้นไปนั่งทำบทบาทการทรงสุคนธ์ และมีพื้นที่สำหรับตั้งตั่งเล็ก ๆ สำหรับวางพานเครื่องพระสำอาง

2. เตียงหรือตั่งเล็ก สำหรับวางพานเครื่องพระสำอาง

3. โต๊ะสำหรับวางคันฉ่อง

4. พานเครื่องพระสำอาง ประกอบด้วยโถพระสุคนธ์ ผอบกระแจะจันทน์ ผอบแป้งร่ำแป้งหอม

5. คันฉ่อง

ฉากที่ใช้สำหรับการแสดงชุดหนุมานลงสรง จะจัดฉากสมมุติเป็นห้องสรงในปราสาทอินทรชิต โดยจัดตั้งเตียงสำหรับทรงสุคนธ์ มีพานเครื่องพระสำอางและคันฉ่องประกอบฉาก สำหรับการแสดง จัดตั้งเตียงไว้กึ่งกลางเวที มีพื้นที่ว่างด้านหน้าเวทีสำหรับร่ายรำในบทการทรงเครื่อง

การแสดงชุดหนุมานลงสรง เป็นการรำเดี่ยวอวดฝีมือ ดังนั้นการคัดเลือกผู้แสดงจะต้องพิจารณาฝีมือของผู้แสดงเป็นหลัก หลังจากนั้นจึงคัดเลือกจากรูปร่างผู้แสดงที่มีความเหมาะสม หากผู้ถูกคัดเลือกมีฝีมือในการร่ายรำดี แต่รูปร่างไม่สมส่วน เช่น ลำตัวสั้นกว่าช่วงขา สามารถแก้ไขโดยใช้เทคนิคการแต่งกายช่วย เช่น การนุ่งผ้าให้ต่ำกว่าช่วงเอวเพื่อเป็นการช่วยให้ลำตัวดูยาวขึ้น เมื่อนุ่งผ้าต่ำกว่าเอวจะทำให้ช่วงขาดูสั้นลงกว่าเดิม ก็จะใช้เทคนิคการรำโดยการย่อเหลี่ยมลงเพียงเล็กน้อยเพื่อไม่ให้เหลี่ยมทรุดหรือดูขาสั้นลงไป ทำให้องค์ประกอบร่างกายไม่สวยงาม

สำหรับการแสดงชุดหนุมานลงสรงนั้น เป็นการแสดงในตอนที่หนุมานดำรงตำแหน่งอุปราชกรุงลงกา สวมทรงมงกุฎ (ลิงยอด) ดังนั้นการคัดเลือกผู้แสดงจะต้องคัดเลือกจากคุณสมบัติต่าง ๆ ประกอบกันดังนี้

1. เป็นผู้ที่ผ่านการเรียน การฝึกฝนทางด้านโขนลิงมาเป็นอย่างดี จนมีฝีมือในการรำขั้นสูง มีความคล่องแคล่วในการเคลื่อนไหวหรือการจัดองค์ประกอบของร่างกายในการร่ายรำได้เป็นอย่างดี

2. มีรูปร่างทรวดทรงที่ค่อนข้างสูงโปร่ง แขน ขา ลำตัว มีความยาวรับสัดส่วนกัน ลำคอระหง เมื่อสวมศีรษะแล้วจะต้องมองเห็นลำคอจึงจะดูสง่างาม

3. มีปฏิภาณไหวพริบ มีความฉลาดและมีความจำที่ดี เนื่องจากบทร้องมีความยาว ทำนองเพลงที่มีการเอื้อนอยู่มาก กอปรกับกระบวนท่ารำที่ค่อนข้างยากและสลับซับซ้อน ดังนั้นผู้ที่จะแสดงจะต้องสามารถจำบทร้อง ทำนองเพลง และกระบวนท่ารำได้เป็นอย่างดี จึงจะสามารถถ่ายทอดกระบวนท่ารำออกมาได้อย่างสวยงาม

4. ต้องเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบ ขยันหมั่นเพียร และมีความอดทน เพราะในการรำหนุมานลงสรงได้อย่างสวยงามนั้น จะต้องอาศัยความขยันหมั่นเพียรในการฝึกซ้อมอย่างต่อเนื่องจนเกิดความชำนาญในการรำเป็นอย่างดีแล้ว ครูผู้สอนจะถ่ายทอดเทคนิคและกลวิธี และลีลาการร่ายรำเฉพาะบุคคล เช่น การทรงตัวให้ดูมีความภูมิฐาน สง่าผ่าเผย และทะนงองอาจน่าเกรงขาม และการแสดงอากัปกิริยาของลิงในลักษณะการวางมาดของผู้ที่อยู่ในยศตำแหน่งที่สูงซึ่งต่างกับอากัปกิริยาของลิงทั่วไป เพื่อให้เกิดความสวยงาม และสมบูรณ์แบบในการแสดง

กระบวนท่ารำหนุมานลงสรง เป็นกระบวนท่ารำประกอบทำนองเพลงลงสรงโทน ลักษณะของกระบวนท่ารำเป็นการรำตีบทตามบทร้อง ซึ่งลักษณะการรำตีบทหมายถึงการร่ายรำทำท่าทางต่าง ๆ เพื่อสื่อความหมายของบทร้อง โดยทั่วไปแล้วหลักการรำตีบท ผู้รำจะต้องศึกษาความหมายของคำร้องแต่ละคำก่อนว่ามีความหมายอย่างไร เพื่อที่จะได้เลือกสรรหรือประดิษฐ์ท่ารำให้ตรงตามความหมายของคำร้องนั้น ๆ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้ท่าร่ายรำสื่อสารให้ผู้ชมเกิดความเข้าใจในการแสดง จากการศึกษาพบว่าการแสดงชุดหนุมานลงสรง มีโครงสร้างของกระบวนท่ารำตีบทอยู่ 2 ลักษณะ ดังนี้

1. กระบวนท่ารำตีบทที่ดัดแปลงมาจากท่าทางตามธรรมชาติ

2. กระบวนท่ารำตีบทที่สื่อความหมายตามแบบแผนทางนาฏยศิลป์

1. กระบวนท่ารำตีบทที่ดัดแปลงมาจากท่าทางตามธรรมชาติ เช่น

1.1 ท่าทากระแจะจันทน์ จะใช้ฝ่ามือทั้งสองถูกันเป็นลักษณะของการละเลงแป้งบนฝ่ามือ หลังจากนั้นจึงใช้ฝ่ามือทั้งซ้าย และขวา ลูบไล้ลงบนใบหน้าทั้งข้างซ้าย ข้างขวา และทาตัว เหมือนกับการใช้แป้งผัดหน้า ทาตัว ในวิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ จากการศึกษาพบว่ากระบวนท่าทากระแจะจันทร์ (ขั้นตอนทรงสุคนธ์) ในการรำลงสรงนั้น จะมีลักษณะที่คล้ายกันทั้งโขนพระ โขนยักษ์ และโขนลิง

1.2 ท่าทรงเครื่อง จะวาดมือทั้งสองข้างระดับเหนือศีรษะลงมาด้านล่าง เหมือนกับลักษณะการสวมใส่เสื้อ ที่ต้องสวมจากด้านบนศีรษะลงมาเช่นเดียวกัน

1.3 ท่าประทานให้ จะแบฝ่ามือทั้งสองหงายฝ่ามือขึ้นในระดับแง่ศีรษะ เหมือนกับลักษณะการรับสิ่งของมาจากผู้ที่สูงศักดิ์กว่า

1.4 ท่าฉลององค์เลื่อมเหลือง จะยกแขนซ้ายและแขนขวาขึ้นมาด้านข้างลำตัวระดับสายตา แล้วมือซ้ายและขวาลูบที่แขน เหมือนกับการสำรวจความเรียบร้อย ความสวยงามของเสื้อที่สวมใส่ ซึ่งในวิถีชีวิตประจำวันก็ปรากฏท่าทางในลักษณะนี้เช่นกัน

2. กระบวนท่ารำตีบทที่สื่อความหมายตามแบบแผนทางนาฏยศิลป์ เช่น

2.1 ท่าฟุ้งเฟื่อง จะใช้ท่าพิสมัยเรียงหมอน สื่อความหมายถึงความหอมของกระแจะจันทร์ที่หอมฟุ้งขจรขจายไปทั่วนั่นเอง

2.2 ท่าพระยามาร จะใช้ท่าไว้มือ ซึ่งความหมายของท่าไว้มือจะหมายถึงผู้ที่สูงศักดิ์กว่า

2.3 ท่ามงกุฎ จะใช้ท่าพรหมสี่หน้า ซึ่งซึ่งความหมายของท่าหมายถึง ความสูงส่ง ความสูงศักดิ์ ความยิ่งใหญ่ สำหรับการแสดงชุดหนุมานลงสรงจะใช้สื่อความหมายถึงมงกุฎที่หนุมานสวมใส่มีความสวยงาม มีคุณค่าสูงส่ง เป็นตัวแทนของความยิ่งใหญ่

จากการศึกษาโครงสร้างของกระบวนท่ารำการแสดงชุดหนุมานลงสรงพบว่า กระบวนท่ารำที่ปรากฏในการแสดง เป็นกระบวนท่ารำที่มีลีลาท่ารำอย่างละครผสมผสานกับลักษณะลีลาท่ารำของโขนลิง ซึ่งกระบวนท่าที่พบมีทั้งที่เป็นลักษณะกระบวนท่ารำที่มีอยู่เดิม อาจมีการ

นำมาใช้ทั้งแบบท่ารำเดิมที่มีอยู่ หรือนำเพียงแค่บางช่วงบางส่วนของท่ารำ เช่น ลักษณะมือ หรือลักษณะเท้า หรือลีลาท่ารำ นำมาปรับประยุกต์ ผสมผสานให้เป็นกระบวนท่ารำใหม่ที่มีความสวยงามและเหมาะสมกับกระบวนท่ารำและบุคลิกของตัวโขนลิง และกระบวนท่ารำที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่ ดังนี้

1. กระบวนท่ารำที่มีอยู่ในแม่ท่าโขนลิง มีทั้งที่เป็นท่ารำเดิมในแม่ท่า และท่ารำบางส่วนหรือบางลักษณะที่มีอยู่ในแม่ท่ามาประดิษฐ์ท่ารำ เช่น ท่าเก็บ การลงหย่องมือเข้าอกมือเดียว ลักษณะการพลิกเหลี่ยมในกระบวนท่ารำ การยืดกระทบลงลบเหลี่ยม การแตะเท้าและการโขยกเท้าในท่ากาจับปากโรง เป็นต้น จากการศึกษาพบว่ากระบวนท่าต่าง ๆ เหล่านี้ ล้วนเป็นองค์ประกอบของท่ารำที่ปรากฏอยู่ในกระบวนท่ารำชุดหนุมานลงสรงเป็นส่วนใหญ่

2. กระบวนท่ารำที่เป็นท่าเบ็ดเตล็ดของโขนลิง เป็นกระบวนท่าที่ใช้สำหรับเรียนรู้เบื้องต้นก่อนที่จะทำการฝึกหัดแม่ท่า เพื่อให้นักเรียนเกิดความเข้าใจในลักษณะท่าทางต่าง ๆ และสามารถปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเมื่อเริ่มฝึกหัดแม่ท่าโขนลิงในลำดับต่อไป กระบวนท่าเบ็ดเตล็ดที่เป็นพื้นฐานของผู้ที่เรียนโขนลิง เช่น การเดิน การคลาน การเกา และท่า 1 ถึงท่า 7 ซึ่งกระบวนท่าต่าง ๆ เหล่านี้มีปรากฏอยู่ในแม่ท่า แต่อาจมีไม่ครบทุกท่า เช่น ท่าเกา และท่า 1-7 ซึ่งจะมีแค่บางท่าเท่านั้นที่ปรากฏอยู่ในแม่ท่าโขนลิง จากการศึกษาพบว่ากระบวนท่าเบ็ดเตล็ดที่ปรากฏในกระบวนท่ารำหนุมานลงสรงนั้น มีกระบวนท่าเกา และกระบวนท่า 1 ท่า 3 ท่า 5 และท่า 7 เท่านั้น

3. ท่ารำที่เป็นกระบวนท่ารำของละคร จากการศึกษาพบว่ากระบวนท่ารำการแสดงชุดหนุมานลงสรงปรากฏว่ามีกระบวนท่ารำ และลีลาท่าทางอย่างละคร ผสมผสานอยู่ในกระกระบวนท่ารำหนุมานลงสรง มีทั้งนำมาทั้งท่ารำ เช่น ท่าการนุ่งผ้า เป็นต้น หรือการนำเทคนิคลีลา หรือนาฏยศัพท์อย่างละครมาใช้ เช่น การแทงมือ การกดเอว กดไหล่ กล่อมตัว กดหน้าทับ กดเกลียวข้าง การแตะเล่นเท้า การจรดเท้า การถอนเท้า การสะดุดเท้า เป็นต้น เทคนิคต่าง ๆ เหล่านี้ ครูกรี วรศะริน ได้นำมาใช้ผสมผสานท่ารำของโขนลิง จนเกิดกระบวนท่ารำที่มี

ความสวยงามและคงความเป็นเอกลักษณ์ท่ารำของโขนลิง แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาของผู้ประดิษฐ์ท่ารำที่สามารถผสมผสานท่ารำของละครและโขนลิงออกมาได้อย่างลงตัวและสวยงาม

จากการศึกษาพบว่า ครูลมุล ยมะคุปต์ และครูเฉลย ศุขะวนิช ได้เป็นที่ปรึกษาของครูกรี วรศะริน ในการประดิษฐ์ท่ารำ และพบหลักฐานจากหนังสือ "นาฏศิลป์และดนตรีไทยศูนย์สังคีตศิลป์" ซึ่งเป็นหนังสือรวมสูจิบัตรการแสดงนาฏศิลป์และดนตรีไทยที่เคยจัดแสดง ณ ศูนย์สังคีตศิลป์ ในระหว่างปี พ.ศ. 2522-2525 จากสูจิบัตรรายการแสดงครั้งที่ 259 เมื่อวันศุกร์ที่ 10 กันยายน พ.ศ. 2525 หัวข้อ "คุยกับครูละครรำ" ซึ่งมีผู้ร่วมรายการคือ ครูลมุล ยมะคุปต์ ครูเฉลย ศุขะวนิช และครูวงศ์ ล้อมแก้ว โดยมีอาจารย์จาตุรงค์ มนตรีศาสตร์. เป็นพิธีกร จากบทสัมภาษณ์ในรายการทำให้ทราบว่าครูลมุล ยมะคุปต์ และครูเฉลย ศุขะนิช เป็นผู้ประดิษฐ์กระบวนท่ารำหนุมานลงสรงอยู่ 3 กระบวนท่า ได้แก่ ท่าติดใจไหมถม ท่าดวงกุดั่น และท่าสายทองแล่ง

นอกจากนี้ยังพบกระบวนท่าที่มีความคล้ายคลึงกับกระบวนท่ารำละคร ที่ปรากฏอยู่ในการแสดงชุดอื่น ๆ เช่น

ท่าเทพนม เป็นลักษณะการพนมมือนิ้วทั้งห้าเรียงชิดติดกัน ซึ่งต่างกับการพนมมือของโขนลิง ที่มีลักษณะมือซ้ายแบมือนิ้วทั้งห้าเรียงชิดติดกัน มือขวาประกบมือซ้าย นิ้วชี้ตรง นิ้วที่เหลือรวบด้านข้างนิ้วก้อยข้างซ้ายไว้ ดังนั้นท่าเทพพนมในกระบวนท่ารำหนุมานลงสรง จึงไม่ใช่การพนมมืออย่างโขนลิง แต่เป็นการพนมมือแบบท่าเทพนมในการแสดงชุดรำแม่บทนั่นเอง

ท่าโบก เป็นท่ารำที่มักปรากฏในการแสดงที่ใช้ทำนองเพลงชมตลาดและทำนองเพลงลงสรงโทน มีใช้ทั้งละคร โขนพระ โขนยักษ์ และโขนลิง มักจะใช้ท่าโบกในทำนองเอื้อนท้ายเพลงในแต่ละคำกลอน ในกระบวนท่าของโขนลิงพบลักษณะการโบกอยู่ในเพลงรื้อร่ายซึ่งมีลักษณะการโบกเหมือนกัน แต่ลักษณะท่าโบกของการแสดงชุดหนุมานลงสรงมีความคล้ายคลึงกับท่าโบกในเพลงชมตลาด และเพลงลงสรงโทนของละครมากกว่า ท่าโบกในเพลงรื้อร่ายของโขนลิง

ท่านุ่งยก เป็นลักษณะของการกล่าวถึงผ้านุ่งหรือการนุ่งผ้า ลักษณะของท่ารำเป็นการม้วนมือสลับจีบซ้าย-ขวาระดับชายพก เปรียบเสมือนการขมวดผูกปมผ้านุ่ง ซึ่งเป็นลักษณะกระบวนท่าที่กล่าวถึงการนุ่งผ้าของละคร พบกระบวนท่านี้ในการแสดงชุดลงสรงโทนอิเหนาเช่นกัน

นอกจากนี้ยังได้นำเอานาฏยศัพท์ที่ใช้ในการฝึกหัดละคร มาผสมผสานกับท่ารำโขนลิงจนเกิดเป็นท่ารำหนุมานลงสรงที่มีลีลาท่าทางอย่างละคร ทีมีความสวยงาม และความงามสง่าของท่ารำตามแบบอย่างการรำอวดฝีมือของละคร เช่น ลักษณะการแทงมือในกระบวนท่ารำ ลักษณะการยืนแตะปลายเท้า ลักษณะการสะดุดเท้า และลักษณะการแตะเล่นเท้าซึ่งใช้การจรดเท้า การถอนเท้า การกดเอว การกล่อมไหล่ และลีลาการเยื้องตัวเป็นองค์ประกอบสำคัญในการแตะเล่นเท้า

กระบวนท่ารำต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นกระบวนท่ารำตีบทที่ใช้สำหรับการแสดงชุดหนุมานลงสรง โดยท่ารำที่ใช้แทนเครื่องแต่งกายในงานวิจัยนี้จะเรียกว่า "ท่ารำหลัก" ส่วนท่ารำที่ใช้ขยายคุณลักษณะของเครื่องแต่งกายในงานวิจัยนี้จะเรียกว่า "ท่ารำขยาย" และท่ารำที่ใช้สำหรับการเชื่อมท่ารำให้มีความเรียงร้อยสอดประสานท่ารำอย่างกลมกลืนและสวยงาม เรียกว่า "ท่ารำขยาย"

ลักษณะการร่ายรำในท่ารำหลักและท่ารำขยาย จะมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ การร่ายรำในท่ารำหลักจะเป็นการใช้ท่ารำที่ตรงกับตำแหน่งของเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ และศิราภรณ์ ที่กล่าวถึงในคำร้องในขณะนั้น ๆ เป็นกลวิธีในการดึงดูดสายตาของผู้ชมให้มองมายังตำแหน่งของเครื่องแต่งกาย หรือเครื่องประดับ ที่กำลังกล่าวถึงในบทร้องซึ่งกระบวนท่ารำที่เป็นท่ารำหลัก เช่น สนับเพลา ผ้านุ่ง ฉลององค์ สังวาล ตาบทิศ ทับทรวง ปั้นเหน่ง ห้อยหน้า ห้อยข้าง ทองกร ธำมรงค์ มุงกุฎ และกรรเจียกจร

สำหรับกระบวนท่ารำหลัก เป็นท่าที่เกิดขึ้นจากการตีบทตามคำร้อง เพื่อใช้แทนความหมายของเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับ และศิราภรณ์ ที่ตัวละครสวมใส่ จะปรากฏท่ารำใน 2 ลักษณะ คือ ท่ารำเดี่ยว และท่ารำคู่

สำหรับกระบวนท่ารำขยาย เป็นท่ารำที่ใช้ขยายท่ารำหลัก ใช้ขยายคุณลักษณะของเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ เช่น บรรยายถึงวัสดุที่ใช้ในการปักเย็บเครื่องแต่งกาย บรรยายถึงลวดลายของเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ และบรรยายถึงความสวยงามของเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ ในบางครั้งท่ารำหลัก และท่ารำขยายใช้ท่าเดียวกัน แต่ความหมายของท่าจะมีความแตกต่างกัน

นอกจากกระบวนท่ารำหลักและท่ารำขยายแล้ว ยังมีท่ารำที่มีความสำคัญในการเรียงร้อยท่ารำให้มีความกลมกลืนของท่ารำ เรียกว่า "ท่าเชื่อม" สำหรับในการแสดงหนุมานลงสรงนั้น กระบวนท่าเชื่อมมักอยู่ในช่วงของการเอื้อน เนื่องจากเพลงลงสรงโทนนั้นจะเป็นเพลงที่มีท่วงทำนองช้า มีการเอื้อนมาก ดังนั้นในขณะเอื้อนจึงต้องมีท่ารำที่เข้ามาเป็นตัวประสานเพื่อให้เกิดความกลมกลืนและความสวยงามของกระบวนท่ารำ จากการศึกษาพบว่าท่ารำที่เป็นท่าเชื่อมในทำนองเอื้อนมีอยู่ 5 ลักษณะ คือ การแตะเล่นเท้า การขยับเกา การหยุดนิ่งรอจังหวะยุบเข่า การเคลื่อนที่ในท่ารำขณะเอื้อน และการกระโดด 3 จังหวะ

สำหรับกลวิธีในการแสดงชุดหนุมานลงสรงนั้น เป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการประยุกต์ใช้ทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง นำมาใช้ในการแสดงอย่างเช่น การใช้พื้นที่บนเวทีในการแสดง ทิศทางและการเคลื่อนที่ในการแสดงโดยใช้ทฤษฎีความรู้สึกเชิงเส้นมาประยุกต์ใช้ การใช้ทิศทางในการแสดงเพื่อดึงดูดความสนใจของผู้ชม การใช้ทฤษฎีความสมดุลและอสมดุลในการจัดระเบียบกระบวนท่ารำ ความเร็วที่ใช้ในการแสดง ความแข็งแรงของร่างกาย ความคล่องแคล่วว่องไว การใช้พลัง ความอดทน ความยืดหยุ่น ความสัมพันธ์การเคลื่อนไหวร่างกาย การทรงตัว และการแสดงอารมณ์ เป็นต้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นองค์ประกอบหลักที่ทำให้การแสดงเกิดความงดงามสมบูรณ์ และมีคุณภาพ

จากการศึกษาการแสดงชุดหนุมานลงสรงพบว่า เป็นการแสดงที่สะท้อนบริบทของสังคมไทยเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องของ "น้ำ" ซึ่งมีความสำคัญทั้งในแง่ของการประกอบพิธีกรรมและการดำรงชีวิตประจำวัน ผู้วิจัยได้วิเคราะห์และเห็นว่าสามารถสะท้อนบริบททางสังคมไทยในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องของการอาบน้ำเพื่อชำระล้างมลทิน ชำระร่างกายให้บริสุทธิ์ เพื่อความเป็นสิริมงคลก่อนการประกอบประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ

2. สะท้อนให้เห็นความเชื่อในเรื่องของการอาบน้ำแต่งกายก่อนเดินทาง เช่น การอาบน้ำแต่งกายก่อนจะออกไปไหนมาไหน โดยเชื่อว่าการอาบน้ำให้ร่างกายสะอาด แต่งกายให้สวยงามจะช่วยสร้างเสริมบุคลิกภาพของตนเองให้ดูมีสง่าราศี น่าเคารพศรัทธา และน่าเลื่อมใส อีกทั้งยังถือว่าการอาบน้ำแต่งกายให้สะอาดสะอ้านดูดี ก่อนออกไปพบใคร ๆ หรือเยี่ยมเยียนใครนั้นเป็นมารยาททางสังคมที่ควรปฏิบัติอีกด้วย

3. การอาบน้ำที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ มีการกล่าวถึงอยู่บ่อยครั้งกับหลายตัวละคร แสดงให้เห็นว่าสภาพภูมิศาสตร์ของเมืองไทยเป็นเมืองร้อน ต้องอาบน้ำอยู่บ่อยครั้งเพื่อคลายความร้อน จนเห็นถึงความสำคัญของการอาบน้ำและนำมากล่าวถึงอยู่บ่อยครั้งในวรรณกรรมเรื่องรามเกียรติ์ และสำคัญถึงขนาดนำมาประดิษฐ์ท่ารำเป็นการแสดงรำเดี่ยวเพื่ออวดฝีมืออีกด้วย ซึ่งต่างจากวรรณกรรมของประเทศที่มีอากาศหนาวเย็น มักไม่ค่อยกล่าวถึงการอาบน้ำของตัวละครเป็นสาระสำคัญเท่าใดนัก อีกทั้งไม่มีการนำการอาบน้ำของตัวละครมาทำเป็นการแสดงเพื่อแสดงทักษะความสามารถขั้นสูงของผู้แสดงเหมือนอย่างการแสดงของไทย

จากการวิเคราะห์ดังกล่าว ทำให้เห็นว่าคนไทยให้ความสำคัญของการอาบน้ำเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นการอาบน้ำในพิธีกรรมหรือการอาบน้ำในชีวิตประจำวันก็ตาม ความสำคัญของการอาบน้ำได้ถูกถ่ายทอดสู่วรรณกรรม และนำไปสู่การประดิษฐ์ท่ารำในการแสดง โดยวรรณคดีส่วนใหญ่ของไทยเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นพระเอกหรือตัวเอกของเรื่อง ดังนั้นบทการอาบน้ำแต่งตัวจึงเป็นบทสำหรับตัวละครที่เป็นกษัตริย์ และเรียกการแสดงการรำบทบาทการอาบน้ำแต่งตัวของกษัตริย์ว่า "รำลงสรง" นั่นเอง

กล่าวได้ว่า การรำลงสรงในการแสดง เป็นการร่ายรำที่สื่อให้ผู้ชมได้มีโอกาสเห็นขนบธรรมเนียม จารีตในการแต่งองค์ทรงเครื่องของพระมหากษัตริย์ไทยที่มีความประณีต งดงามละเอียดอ่อน ตลอดจนแสดงให้เห็นความรู้ความสามารถของบรมครูทางด้านนาฏยศิลป์ไทยที่ได้ประดิษฐ์กระบวนท่ารำที่มีความงดงาม อ่อนช้อย ประกอบการเพลงขับร้องและท่วงทำนองดนตรีที่มีความไพเราะ แสดงให้เห็นถึงความรู้ความสามารถของบรมครูทางด้านดนตรีคีตศิลป์อีกด้วย

นอกจากนี้ เครื่องแต่งกายที่งดงามยังเป็นส่วนที่แสดงให้เห็นฝีมือในด้านงานหัตถศิลป์ของคนไทย ที่มีความละเอียดอ่อน งดงาม ซึ่งงานวิจัยฉบับนี้ได้มีส่วนช่วยในการอนุรักษ์ และพัฒนาศาสตร์ทางด้านนาฏยศิลป์ให้คงอยู่เป็นสมบัติคู่คนไทยสืบไป

5.2 ข้อเสนอแนะ

ในการแสดงนาฏยศิลป์ไทย ยังมีชุดการแสดงอื่น ๆ อีกมากมายที่มีความเกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียม จารีต แบบแผนตามโบราณราชประเพณีในราชสำนัก ซึ่งปรากฏเพียงรูปแบบการแสดงเท่านั้น ยังขาดการรวบรวมหลักฐาน การศึกษาค้นคว้าและวิจัยตามหลักทางวิชาการ ผู้วิจัยเกรงว่า ในอนาคตข้างหน้าในยุคที่มีความเจริญทางเทคโนโลยีอย่างสูง กอปรกับวัฒนธรรมต่างชาติที่เข้ามามีอิทธิพลต่อสังคมไทย การแสดงทางด้านนาฏยศิลป์ไทยที่เป็นแบบแผนโบราณอาจขาดการสืบทอด และขาดหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ยากต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟู ดังนั้นผู้วิจัยใคร่จะให้ในการแสดงละคร โขน มีการแทรกการร่ายรำอวดฝีมืออยู่ในการแสดงบ้าง เพื่อให้มีการสืบทอดกระบวนท่ารำ และมีงานวิจัยเรื่องการรำอวดฝีมือที่เป็นแบบแผนในราชสำนักเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อเป็นหลักฐานทางวิชาการให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาค้นคว้าต่อไป